

Міністерство освіти України
Львівський державний університет імені Івана Франка

На правах рукопису

Галуш Ніла Григорівна

**Суспільно-політичні та історичні
погляди
Христо Ботева**

07. 00. 02 — всесвітня історія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів — 1996

00739506 (U)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії слов'янських країн Львівського державного університету ім.Івана Франка

Науковий керівник - кандидат історичних наук, доцент
ЧОРНИЙ Володимир Павлович

Консультант - кандидат філософських наук, доцент
АЛЬЧУК Марія Павлівна

Офіційні опоненти - доктор філософських наук, професор
ПАШУК Андрій Іванович
кандидат історичних наук, доцент
ІВАНЦЕВ Ігор Денисович

Провідна організація - Волинський державний університет
ім.Л.Українки

Захист відбудеться "17" вересня 1996 р. о "15³⁰" год.
на засіданні Спеціалізованої вченої ради К 04.04.11 при Львівському державному університеті ім.Івана Франка /290602, м.Львів, вул.Університетська, 1/.

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці
ім.Івана Франка /вул.Драгоманова, 5/.

Автореферат розісланий "12" серпня 1996 р.

Вчений секретар

Спеціалізованої вченої ради

кандидат історичних наук, доцент

Сухий О.М.

I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Актуальність теми. Ім'я Христо Ботєва – видатного поета, талановитого публіциста і одного з провідників болгарського національно-визвольного руху 70-х років XIX ст. – широко відоме не тільки на його Батьківщині, а й далеко за її межами. Ботєв залишив після себе невелику, але яскраву поетичну спадщину, яка принесла йому світову славу. Він був полум'яним трибуном, членом Болгарського революційного центрального комітету. Очоливши загін болгарських патріотів, у травні 1876 р. поет вирушив до Болгарії для підтримки народного повстання, під час якого загинув.

Разом з тим Ботєв – глибокий і оригінальний мислитель. Його цікавили філософія, історія та інші галузі гуманітарних і природничих знань. Він не був професійним ученим-істориком чи філософом, однак, розробляючи ідеологічні засади та практичну програму національно-визвольного руху, намагавшись дати глибоку всебічну оцінку сучасній йому ситуації і передбачити майбутній розвиток подій, виступив новатором у трактуванні ряду важливих філософських, історіософських та суспільно-політичних проблем. Особливу увагу Ботєв приділяв питанням історії, зокрема він висловив ряд цікавих думок щодо середньовічного минулого Болгарії, змалював яскраву картину становища болгарського народу під гнітом Османської імперії, один із перших спробував дати оцінку болгарського відродження, вів непримиренну боротьбу проти фальсифікаторів вітчизняної історії, що значною мірою сприяло розвитку історичної думки в Болгарії.

Ботєв широко використовував історичний матеріал з метою пропаганди визвольних традицій болгарського народу і мобілізації його на боротьбу проти поневолювачів. Як виразник національного духу, борець за визволення болгарського народу від турецького ярма, він всю свою діяльність підпорядковував цій священній меті. Стефанна

Попри всю велич, масштабність і багатогранність постаті Ботєва,

попри його неоціненні заслуги перед своїм народом і народами сусідніх балканських країн, на сьогодні його творча спадщина вивчена ще не достатньо глибоко і всебічно. У нагромаджених знаннях про Ботева є чимало викривлень і замовчувань. Розвиток сучасної науки і методів дослідження дають змогу по-новому, неупереджено оцінити суспільно-політичні погляди Ботева, а також заповнити суттєву прогалину у ботевознавстві, пов'язану з історіософією та конкретними оцінками історичного минулого, відображеними у його працях. Цим і визначається актуальність дисертаційного дослідження.

Важливість даної теми стає ще більш очевидною, якщо взяти до уваги, що перед історичною наукою зараз постало завдання усунути антинаукові ідеологічні нахараування і дати об'єктивну оцінку як історичного процесу загалом, так окремих явищ, подій та видатних діячів. Дослідження творчої спадщини Ботева, нове прочитання його публіцистичних праць, аналіз соціологічних та історичних поглядів дають змогу більш повно і всебічно розкрити світогляд видатного болгарського патріота та його роль у громадсько-політичному та культурному житті Болгарії середини минулого століття, а отже, й одну зі сторінок історії болгарського народу. Велике науково-пізнавальне значення даного питання та його недостатнє теоретичне опрацювання й зумовили вибір теми дисертації.

Стан дослідження проблеми. Особі Ботева в історичній літературі присвячено чимало уваги. Перші розвідки торкалися переважно його життєвого шляху та літературної творчості. Це, зокрема, біографія Ботева, складена З.Стояновим /1888/, та мемуари Ст.Заїмова /1895/, в яких багато уваги приділено Ботеву. Обидва автори - сучасники поета та активні діячі болгарського національно-визвольного руху. І хоч особисто вони не були знайомі з Ботевим, проте мали змогу почерпнути багато відомостей зі спогадів членів його родини та найближчих товаришів, інших сучасників.

На початку ХХ ст. появились нові, ґрунтовніші біоґрафічні праці, присвячені Ботеву, авторами яких є І.Клінчаров /1910/ та Н.Начов /1918/. Написані вони значно фаховіше, і, окрім спогадів сучасників, в них використані і деякі документи та матеріали преси.

Особливої уваги заслуговує обшерна біоґрафія Ботева, складена російським емігрантом С.Волковим, який тривалий час проживав у Болгарії і наполегливо збирав усні та письмові матеріали про болгарського поета-революціонера. Вона побачила світ у 1921 р. Робота відзначається намаганням автора якнайповніше розкрити особу Ботева в контексті болгарського національно-визвольного руху. Водночас він надмірно підкреслює зв'язки і впливи на Ботева російського підпільного руху. Оскільки Волков не був фаховим істориком, зібрані ним матеріали не завжди професійно проаналізовані. Однак, для свого часу праця Волкова була найбільш ґрунтовною біоґрафією Ботева.

У зв'язку зі зростанням уваги до проблем національного відродження ботевознавство займає все помітніше місце у болгарській історіоґрафії та літературознавстві. Одним із перших дослідників, який не лише висвітлив життя і творчу спадщину Ботева, а й зробив спробу дати оцінку його поглядам, був публіцист та історик Г.Бакалов. У 1934 р. він видав свою першу біоґрафічну працю, присвячену Ботеву, а в наступні роки поглиблював і доповнював свої студії, в результаті чого побачили світ його нові ботевознавчі дослідження. Однак, праці Бакалова надмірно ідеологізовані, зокрема помітні силкування наближити Ботева до марксизму.

Першим фаховим ботевознавцем можна вважати М.Димитрова, який з 1919 р., коли побачило світ його перше дослідження про Ботева, і до кінця свого життя /1966/ не переставав цікавитися ним. М.Димитров є автором численних книг, статей, а також редактором двох видань творів Ботева. Працюючи в російських архівах, він відкрив чимало документів, що стосуються особи Ботева та його участі в болгарському ре-

волюційному русі, а також зв'язків із російським підпіллям. Відносно світогляду поета, то М.Димитров підкреслював вплив на нього переважно французького утопічного соціалізму, а згодом і марксизму.

Значний інтерес до Ботева виявили у післявоєнні десятиріччя і радянські вчені. Протягом п'ятнадцяти років вийшли три книги про Ботева, авторами яких є М.Державін, Л.Воробйов і К.Державін. Усі названі автори трактують Ботева винятково як революціонера-демократа і роблять головний акцент на соціальних моментах його ідеології, відсуваючи на задній план національні аспекти.

Найбільш ґрунтовною і значною мірою підсумковою працею в галузі ботевознавства є спільне фундаментальне дослідження історика І.Унджієва та літературознавця Ц.Унджієвої. У цій книзі життєвий шлях, світогляд, літературна і громадсько-політична діяльність Ботева розкривається на тлі болгарського національно-визвольного руху 60-70-х років XIX ст. Однак на сьогодні багато положень цієї праці не можуть сприйматися беззастережно. За двадцять років, що минули з часу її виходу у світ, появилoся чимало нових матеріалів, які дозволяють по-іншому трактувати деякі моменти у біографії Ботева. Разом з тим на зріла потреба по-новому підійти до оцінки його філософських і суспільно-політичних поглядів. І ще один суттєвий момент - поза увагою авторів залишилася історіософія та оцінки найважливіших подій історії Болгарії, а також деяких інших країн, що знайшли відображення у ботевській спадщині.

До праць біографічного циклу належить і невеличка за обсягом, але добре документована книга молдавського історика К.Поглубка, присвячена тому періоду в житті Ботева, що пов'язаний із його перебуванням у Росії та контактам з російським підпіллям. У ній наведено чимало нових фактів, які суттєво доповнюють життєпис Ботева.

Іншу велику групу ботевознавчих досліджень становлять праці, в яких здебільшого розглядається творча спадщина видатного поета,

публіциста і літературного критика, відзначається своєрідність і неповторність його таланту/Д.Страшимиров, В.Пенев, І.Бурін, П.Зарев/.

Третя - відносно найменша - група досліджень стосується світогляду Хр.Ботева. Спеціальні праці, присвячені цій проблематиці, появилися дещо пізніше від біографічних. Їхніми авторами є В.Миролюбов /д-р К.Кристов/, Г.Бакалов, М.Димитров, А.Киселинчев, Ж.Натан, М.Вичваров, Д.Горов та ін. Поряд із болгарськими дослідниками певну зацікавленість до світогляду Ботева проявили і радянські вчені, зокрема Л.Воробйов, П.Шестаков, Н.Бакуліна. У їхніх працях розглядаються ідейні витoki та основні риси світогляду Ботева, характеризується його бачення природи і суспільства, розуміння ним філософських систем і т.д. Особливістю даної групи праць є те, що практично всі вони, за винятком розвідок В.Миролюбова /д-р К.Кристева/, написані з марксистських або близьких до марксистських позицій. Внаслідок схематичного підходу світогляд Ботева оцінений значною мірою тенденційно, оскільки особливий акцент зроблений на тих моментах світоглядних позицій поета, які свідчать про його схильність до матеріалістичного розуміння навколишнього світу та розвитку людського суспільства. Про синтетичне поєднання у ботевській філософській концепції різних світоглядних засад говориться як про щось другорядне.

Аналіз праць як болгарських, так і неболгарських авторів дає підстави зробити висновок, що біографія Ботева, його багатогранна громадсько-політична діяльність і літературна спадщина вивчені досить ґрунтовно, хоч на сьогодні вони потребують деяких уточнень та переоцінок. Що ж стосується світоглядних позицій Ботева, то вони теж знайшли широке висвітлення в науковій літературі, але їх оцінка є в основному однобокою і надмірно заідеологізованою. Деякі аспекти світогляду Ботева, передусім його історичні погляди, взагалі залишилися поза увагою дослідників. Звідси - необхідність серйозного дослідження спадщини Ботева, всебічного і ґрунтовного вивчення філо-

софських, суспільно-політичних, історичних поглядів у їх сукупності.

Об'єктом дослідження є, насамперед, творча спадщина Хр.Ботева: науково-популярні, публіцистичні та літературно-критичні статті і замітки з питань внутріполітичного та міжнародного життя, у яких відображені його суспільно-політичні погляди, загальна історіософська концепція і трактування ряду конкретних подій історії Болгарії, деяких зарубіжних країн та міжнародних відносин.

Мета і завдання дослідження. У дисертації зроблена спроба на основі вивчення творів Ботева та інших джерел проаналізувати його суспільно-політичні та історичні погляди в їх теоретично-філософському аспекті, розкрити його ставлення до найбільш важливих конкретно-історичних проблем, визначити місце і роль світоглядних концепцій Ботева в еволюції болгарської суспільно-політичної думки та історіографії доби національного відродження. Для досягнення цієї мети дисертант ставить перед собою завдання:

- 1/ вивчити суспільні умови творчої та громадсько-політичної діяльності Ботева, охарактеризувати середовище та виявити чинники, що вплинули на формування його світогляду;
- 2/ розкрити основні засади і характер загальнофілософських та соціологічних поглядів Ботева;
- 3/ дати аналіз історіософії Ботева, зокрема його концепції історії Болгарії і, передусім, бачення ним доби національного відродження;
- 3/ охарактеризувати розуміння Ботевим найважливіших подій світової історії та міжнародних відносин, їх вплив і взаємозв'язок з історією Болгарії;
- 5/ з'ясувати роль Ботева у становленні болгарської національної ідеї та формуванні демократичних традицій визвольного руху.

Теоретико-методологічною основою дисертації є загальнонаукові принципи об'єктивності, історизму та світоглядного плюралізму, що дали дисертантові змогу з'ясувати вплив на формування світогляду

Ботева різних філософських та ідейних течій, визначити характер та особливості його суспільно-політичних поглядів, розуміння ним історичного процесу та оцінку конкретних подій болгарської та світової історії.

У процесі наукового дослідження використовувалися переважно історико-генетичний та історико-порівняльний методи, що найбільше відповідають характеру дисертаційної теми.

Джерельна база. Основним джерелом дисертаційного дослідження стали, передусім, твори самого Ботева, які в різний час друкувалися на сторінках газет "Тъпан" /"Барабан"/, "Дума на българските емигранти" /"Слово болгарських емігрантів"/, "Свобода" /"Воля"/, "Независимост" /"Незалежність"/, "Будилник"/, "Знаме" /"Прапор"/, "Нова България" /"Нова Болгарія"/ та ін. Твори Ботева - науково-популярні, публіцистичні та літературно-критичні статті, замітки про події внутріполітичного та міжнародного життя, поезії та листи - неодноразово публікувалися як окремими виданнями, так і в різних тематичних збірниках. Заслуга у підготовці цих видань належить, передусім, таким відомим дослідникам Ботева як З.Стоянов, І.Клінчаров, Ст.Божков, А.Бурмов та ін. Але у виданнях творів Ботева, що вийшли в світ до 50-х років ХХ ст. допущено чимало фактичних помилок та пропусків.

Суттєво відрізняється від усіх попередніх двотомне видання 1958 р. за редакцією М.Димитрова, до якого увійшли невідомі раніше ботевські публікації, зокрема нові матеріали із газети "Тъпан", завдяки чому майже подвоїлась кількість гумористично-сатиричних статей Ботева; ряд нових матеріалів із газет "Свобода" і "Независимост" /14 фелетонів із рубрики "Чи знаеш ти хто ми є", 10 статей і 65 вітків/. Нові матеріали становлять майже третину загального обсягу видання.

Подальшим кроком уперед у справі встановлення авторства Ботева

стало тритомне видання його творів під редакцією Ц.Унжієвої^А, яке вищає не тільки оригінальні твори поета-революціонера, але і його численні переклади, що супроводжувалися примітками та коментарями перекладача.

При написанні дисертації використано, головним чином, двотомне видання 1958 р. під редакцією М.Димитрова, де, на нашу думку, найбільш вдало систематизована творча спадщина поета-революціонера.

Переклади Ботева та його примітки до них взято з тритомного видання 1976 р. під редакцією Ц.Унжієвої^А. Використані також деякі тематичні збірники творів Ботева болгарською, російською і українською мовами.

Твори Ботева - це основне джерело, яке безпосередньо відображає становлення, еволюцію та визначальні риси його світогляду і дає змогу з'ясувати розуміння ним історичного процесу та оцінки найбільш важливих подій як болгарської, так і всесвітньої історії.

Важливим джерелом для відображення життєвого шляху Ботева, його суспільно-політичних поглядів та участі у національно-визвольному русі є численні спогади про нього сучасників, які опубліковані кількома різними виданнями.

Особливе місце серед джерел посідають газети, редактором яких був Ботев. Їх наскрізний перегляд та ґрунтовне ознайомлення з вміщеними там матеріалами суттєво доповнюють уявлення як про їх редактора, так і епоху, в яку він жив, творив і боровся.

З документальних матеріалів у дисертації використано ті публікації, які містять відомості про епоху Ботева, його життєвий шлях та участь у національно-визвольному русі.

Перелічене коло джерел дисертант намагався критично осмислити, глибоко проаналізувати і, належно оцінивши з позицій сучасної історичної науки, використати як підвалину при написанні дисертаційної праці.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вона є першим

узагальнюючим дослідженням, присвяченим вивченню суспільно-політичних і, передусім, історичних поглядів Ботева. У ній зроблена спроба дати цілісний аналіз його світогляду як в теоретико-філософському аспекті, так і в плані розуміння ним найбільш важливих практичних завдань болгарського національно-визвольного руху; розглянути вчення Ботева у вивчення історії Болгарії, передусім доби національного відродження; з'ясувати його роль у розвитку болгарської суспільно-політичної та історичної думки.

Теоретична і практична значимість. Дисертаційне дослідження в теоретичному плані містить ряд нових підходів до визначення характеру суспільно-політичних поглядів і є першою спробою оцінити історіографічну спадщину одного з найвидатніших діячів болгарського національно-визвольного руху 70-х років XIX ст. Ботева.

Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування його результатів у навчальному процесі, зокрема, в курсі історії південних і західних слов'ян, слов'янської історіографії, спецкурсів і спецсеминарів з історії та історіографії європейських країн нового часу.

Апробація дослідження. Основні положення доповідалися автором під час:

- Міжнародного симпозиуму "Російсько-українсько-болгарські взаємини XIX-XX ст.", присвяченого 150-річчю від дня смерті Ю.Венеліна /Львів, 1989/;
- Міжнародної наукової конференції "Росія і слов'яни. ХІІІ ст.- 1918 р." присвяченої 90-річчю від дня народження професора С.А.Нікітіна /Москва, 1991/;
- Перших славістичних наукових читань, присвячених подвижникам слов'янської культури св.Кирилу і Мефодію /Львів, 1992/;
- Других славістичних наукових читань /Львів, 1993/;
- Третіх славістичних наукових читань /Львів, 1994/;

- Четвертих міжнародних славістичних читань /Львів, 1995/;
- П'ятого міжнародного славістичного колоквіуму /Львів, 1996/.

Особистий внесок дисертанта. Дослідження проведено дисертантом самостійно. Його особистий внесок полягає в тому, що він намагався зняти ідеологічні нашарування і внести суттєві корективи в оцінку суспільно-політичних поглядів Ботева, а також - і це основне - здійснив першу спробу розглянути та охарактеризувати його історіографічну спадщину.

На захист вносяться такі основні положення дисертації:

- філософські погляди Ботева, що синтетично поєднували ідеї раціоналізму, деїзму, матеріалізму та інших філософських систем, відзначалися новизною і теоретичною глибиною. Центральне місце у них посідала проблема людини та її можливостей пізнати світ і впливати на нього;
- суспільно-політичним ідеалом Ботева була демократична республіка з яскраво вираженим соціальним характером: земля належить тим, хто її обробляє, встановлюється справедливе оподаткування, забезпечується матеріальний достаток усіх працюючих. Ботевське бачення історичної долі болгарського народу ґрунтувалось на революційному оптимізмі, характерному для епохи романтизму;
- історіософія Ботева ґрунтувалася на ідеї закономірності і невідворотності людського прогресу. Головною формою руху вперед він вважав стрибкоподібні перетворення - революції, а еволюцію як форму зміни буття недооцінював;
- Ботеву належить перша спроба з позицій тогочасної науки оцінити найважливіші події та окреслити загальну періодизацію історії Болгарії, яка в основних рисах співпадає з періодизацією, прийнятою у сучасній історіографії. Особливої уваги заслуговує ботевське трактування процесу болгарського національного відродження, яке він розглядав у контексті глибоких суспільно-політичних зрушень в тогочасній Європі;

- події всесвітньої історії Ботев аналізував крізь призму світового прогресу та глобальних міжнародних проблем, а також у площині їх значимості для Болгарії;

- Ботев, як виразник національного духу болгарського народу, свою діяльність на ниві літератури, журналістики, філософії, соціології та історіографії не вважав самоціллю, а підпорядковував головній меті - визволенню Батьківщини від чужоземного гніту.

II. СТРУКТУРА ТА КОРОТКИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

Структура дисертації визначається характером теми, поставленою метою і завданнями дослідження. Її складовими частинами є вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел і літератури.

У вступі обґрунтована важливість теми, окреслено ступінь її наукового вивчення, сформульовані мета і завдання дослідження, дано огляд джерельної бази, відзначено новизну і практичне значення дисертації.

Перший розділ - "Особа Б о т е в а" - містить стислу характеристику суспільно-політичного, економічного та культурного життя Болгарії 50-70-х років XIX ст., в загальних рисах окреслює життєвий шлях, літературну творчість болгарського патріота, визначає найважливіші моменти його революційної діяльності.

У першому параграфі охарактеризовано епоху, на яку припадає діяльність Ботева. Весна народів 1848 р., що її ровесником був видатний син болгарського народу, ознаменувалась хвилею революцій у Західній Європі. Балканський півострів як частина європейського простору, хоч зі значним запізненням, розвивався в контексті світових тенденцій та ідей. Незважаючи на жорстоке п'ятивікове турецьке поневолення, з кінця XVIII ст. і особливо після революції 1848-1849 рр на Балканах, у тому числі в Болгарії, відбуваються зміни в політичній, економічній і культурній сферах, виникають і набирають сили національно-визвольні рухи.

Визвольна боротьба балканських народів призвела до послаблення Османської імперії, що стало особливо відчутним після Кримської війни. Щоб не допустити її розвалу, Порта за наполяганням європейських держав у 1856 р. робить чергову спробу проведення адміністративних і правових реформ, які повинні були забезпечити однакові умови для всіх підданих незалежно від їх віровизнання. Незважаючи на половинчатий характер реформ, їх повільне та непослідовне впровадження в життя, вони все ж дещо полегшили становище немусульманських народів, у тому числі болгар.

Впродовж 60-х - 70-х років XIX ст. в економіці Болгарії повільно, але неухильно розвиваються нові капіталістичні відносини. Як у місті, так і в селі зароджується національна буржуазія, яка починає відігравати все помітнішу роль у суспільно-політичному та культурному житті. В основному в її середовища формується інтелігенція, яка піклується про зростання національної свідомості болгар.

Культурно-національне відродження Болгарії у третій чверті XIX ст. набирає більш масштабного і цілеспрямованого характеру. Боротьба за незалежну церкву, яка тривала впродовж кількох десятиліть, стала прологом масового національно-визвольного руху, що знайшов яскравий вияв у створенні в 1869 р. Болгарського революційного центрального комітету /БРЦК/ та у Квітневому повстанні /1876/. Одним із найавторитетніших керівників болгарського народу у його визвольних змаганнях поруч з Георгієм Раковським, Любеном Каравеловим і Василем Левським був і Христо Ботев.

У другому параграфі подана стисла біографія Ботева. Народився він 25 грудня 1847 р. /6 січня 1848 р. за н.ст./ в м.Калофер у родині народного вчителя Бото Петкова. Саме батько як активний діяч національного відродження значною мірою зумовив вибір сином життєвого шляху. 1862 р. Христо закінчує трикласну калоферську школу і за сприянням відомого болгарського просвітника Найдена Герова всту-

пас до Другої одеської чоловічої гімназії. За час навчання в гімназії /з листопада 1863 по жовтень 1865 р./ юнак приділяє велику увагу читанню художньої літератури, науково-природничих журналів, праць О.Гумбольдта і Я.Мошотта, книг з філософії, соціології, історії.

У цей період Одеса була одним із центрів революційного руху. Тут діяли російські, польські та українські таємні гуртки. За півроку до приїзду Ботева у січні 1863 р. вибухнуло повстання в Польщі і Одеса стала місцем вислання багатьох поляків. Ботев зблизився з представниками місцевої радикальної молоді. Тут він через своїх друзів-болгар дізнався про спроби Г.Раковського та його прихильників організувати збройну боротьбу проти турецького поневолення і перейнявся їхніми настроями. Це не пройшло повз увагу консервативно наставлених діячів Одеського болгарського настоятельства. Восени 1865 р. за їх клопотання Ботева начебто через неуспішність було виключено з гімназії.

Понад дворічне перебування спочатку в Одесі, а згодом ще деякий час у прикордонному з Румунією басарабському селі Задунаївка, контакти з учасниками польського визвольного руху та членами одеських таємних гуртків мали великий вплив на молодого Ботева. У цей час були написані і його перші поетичні твори, глибоко просякнуті патріотичними настроями.

На початку 1867 р. Христо повернувся до Калофера, щоб тимчасово заступити у школі хворого батька і підтримати матеріально свою родину. Однак, після виступу на традиційному святі св.Кирила і Мефодія, спрямованому проти турків і чорбаджіїв, йому небезпечно було залишатись у місті. Восени 1867 р. молодий учитель покидає рідний дім з наміром продовжити навчання в Одесі, чому обіцяв посприяти професор В.І.Григорович. Але, по дорозі до Одеси, Ботев через нестачу грошей і хворобу затримався в сусідній Румунії, з якою пов'язане все його подальше життя. Тут він зблизився з патріотично наст-

роєною еміграцією і брав якнайактивнішу участь у її діяльності.

У Бухаресті молодий патріот познайомився з Василем Левським та іншими відомими діячами національно-визвольного руху і сам активно прилучався до нього. У 1871 р. він видав кілька номерів газети "Дума на българските емигранти", але через брак коштів її вихід припинився. У 1872-1874 рр. Ботев співпрацював у газетах Любена Каравелова "Свобода", згодом - "Независимост". Після арешту турками Левського і розгрому внутрішньої революційної організації та відходу Каравелова від активної боротьби Ботев став одним із керівників БРЦК, видавав його друкований орган - газету "Знаме". Ботев брав активну участь у підготовці Старозагорського повстання 1875 р. Під час Квітневого повстання 1876 р. він на чолі озброєного загону емігрантів переправився з Румунії в Болгарію, де загинув у нерівному бою.

Другий розділ - "Філософсько-соціологічна концепція" - присвячений філософським засадам світогляду Ботева, висвітленню його поглядів на природу і суспільство.

У першому параграфі, що розкриває філософські, естетичні та педагогічні погляди Ботева, підкреслено, що навколо їх оцінки ще з кінця минулого століття точиться гостра дискусія. Це пояснюється, передусім, складністю, суперечливістю світогляду Ботева, що зумовлено впливом на нього різних ідейних доктрин. У його філософських поглядах помітні елементи деїзму, раціоналізму, матеріалізму. Попри певну непослідовність Ботева як філософа для його мислення характерні новаторство і теоретична глибина.

У філософських поглядах Ботева центральне місце посідає проблема людини, пізнання нею навколишнього світу та законів природи. Людське мислення, незважаючи на його відносний характер, здатне встановлювати конкретні істини. Саме бажання людини пізнати природу речей є одним із стимулів прогресу.

Вважаючи, що всі процеси, які відбуваються у природі та сус-

пільстві, причинно зумовлені, Ботев твердо стоїть на позиціях наукового детермінізму. Заперечення зв'язку між причиною і наслідком веде, на його думку, до заперечення науки. Зовнішній світ, природа діють на органи чуття, породжуючи відчуття і уявлення людини. Однак інформація, отримана на основі чуттєвого пізнання, є неточною. Відчуття перебуває в єдності з мисленням, яке здатне проникати в суть явищ і предметів.

Як раціоналіст Ботев вірив у непереможну силу людського розуму, здатного добувати знання, що відтворюють об'єктивну дійсність. Він застосовує діалектичний підхід до пізнання, однак надто категорично стверджує, що позитивні істини, доведені математичним шляхом, незмінні. Питання про критерії істини Ботев трактує за Гегелем, вважаючи, що істинність визначається життям, суспільною цінністю.

У пошуках сенсу людського буття Ботев підходив до складного питання про роль релігії в житті людини і суспільства. В історії філософії було чимало мислителів, що намагались відшукати середній шлях, на якому і ідеальне, і матеріальне знайшли б для себе однаково глибоке вираження. У публіцистиці Ботева, його художніх творах простежується пошук саме цього середнього шляху. Ботев підкреслює велич моральних ідеалів первісного християнства, визнає істинність віровчення про прихід Ісуса Христа на Землю, а, отже, й існування його Отця - Бога. Однак, Ботев все ж не провіденціаліст, а радше деїст: створивши світ і необхідні закони, Бог надалі не втручається в його справи. Вихований на православних традиціях, Ботев розглядає православ'я як вищий моральний ідеал.

Ботев - один з найбільших теоретиків естетики доби національного відродження, а його поезія - новий етап у розвитку болгарської літератури. Він критикує формалізм у мистецтві; відстоює єдність форми та змісту художніх творів. Ботев поєднує літературну теорію з політичними проблемами своєї епохи, ставить естетику на службу

національно-визвольній боротьбі. Література, мистецтво, наука, журналістика повинні служити суспільному прогресу.

Ботев порушує і деякі проблеми освіти, виховання і педагогіки, головною передумовою вирішення яких вважає завойовання болгарями політичної незалежності.

У другому параграфі розглянуто погляди Ботева на розвиток суспільства, який він трактував як об'єктивно-закономірний процес. Вивчивши і проаналізувавши найважливіші події всесвітньої історії, болгарський мислитель робить висновок, що людське життя постійно змінюється не лише в рамках однієї форми суспільної організації, а проходить через ряд етапів, кожен з яких має тільки йому притаманні особливості. Якщо ранній Ботев трактує історичний процес як стихійний, то згодом він акцентує увагу на його закономірностях. Ботев вважає, що розвиток суспільства відбувається головним чином завдяки стрибкоподібним перетворенням - тобто шляхом революції, недооцінюючи при цьому еволюцію як спосіб зміни буття. У боротьбі протилежностей Ботев вбачає джерело прогресу людства. Він визнає роль матеріальних факторів у суспільному житті, які визначають ідеї людей, їх погляди і теорії. Ботев дотримується порівняльно-історичного методу пізнання, поєднує детермінізм з історизмом.

Шукаючи шляхів повалення суспільного ладу, у якому є багаті і бідні, Ботев бачив єдиний порятунок від усіх народних страждань лише у революції, збройному повстанні. Але він був далекий від анархічного трактування революції, відстоюючи необхідність її підготовки. Головною причиною революційних виступів він вважав зубожіння народу, пояснюючи його суспільно-політичними умовами. Ботев негативно ставився до філантропічної діяльності як такої, що нездатна кардинально поліпшити становище бідноти. Завойовання матеріального достатку працюючих має було складовою частиною загальних завдань революції, русійськими силами якої Ботев вважав селян, ремісників

та робітників.

Важливим для розуміння Ботевим історичного процесу є питання про роль особи. Якщо у ранніх ботевських творах підкреслюється значення діяльності окремих видатних осіб, то згодом він доходить висновку, що вирішальну роль в історії відіграє народ.

Питання про шляхи подальшого розвитку болгарського народу Ботев вирішує з урахуванням європейського досвіду. Водночас він наголошує на специфічних особливостях болгар як "молодого" народу, який має великий творчий потенціал, на його здатності створити свою незалежну державу.

Помітне місце у творчій спадщині Ботева займає питання етнопсихології. На основі аналізу психологічних рис болгар, який враховує підсвідомі психологічні процеси і мотивації, що виростають на ґрунті тривалих традицій, він намагається оцінити поведінку своїх співвітчизників на різних етапах історичного розвитку. І цим вносить цілком новий струмінь у болгарську історичну думку.

Соціальний ідеал Ботева - демократична республіка, в якій усі члени суспільства були б рівними. Зародок нового ладу він вбачає у болгарських общинах та цехових організаціях, що означає електричне поєднання архаїчних форм життя з утопічними ідеями соціальної рівності. Реальною політичною основою його програми національно-визвольної революції стала ідея Дунайської /Балканської/ або Південно-слов'янської конфедерації.

У третьому розділі - "Історичні погляди" - дана характеристика ботевських зацікавлень і трактувань найважливіших подій болгарської та всесвітньої історії. Необхідно зазначити, що цей аспект творчої спадщини Ботева ще не був об'єктом наукового дослідження.

Перший параграф присвячено аналізу поглядів Ботева на історію Болгарії, які будувалися в основному на засадах романтизму. Виняткову увагу Ботев приділяє проблемі етногенезу болгар, якій присвя-

чена праця Д. Гловайського "Про слов'янське походження дунайських болгар", що її він переклав болгарською мовою і опублікував з власними коментарями. Перекладач погоджується з основними положеннями праці російського вченого і намагався підкріпити їх власними міркуваннями.

Ботев чи не перший робить спробу періодизації історії Болгарії, яка здебільшого збігається з періодизацією, прийнятою в сучасній історичній науці. Він виділяє три періоди болгарської історії: "візантійське минуле" /з часу прийняття християнства до турецького завоювання наприкінці XIV ст./; "часи страшного ярма, дикого зла" /період османського панування/ та епоха національного відродження, початком якої вважає 30-ті роки XIX ст.

Період "візантійського минулого" Ботев у свою чергу ділить на ряд етапів, які він датує в основному роками правління князів і царів: Бориса I, Симеона, Самуїла, Асенів і т.д.

Болгарський мислитель звертає особливу увагу на проблему болгаро-візантійських відносин. Він дає неоднозначну оцінку факту прийняття християнства, розкриваючи його як позитивні, так і негативні наслідки, які він справедливо вбачає у посиленні візантійського тиску на Болгарію та її "візантизацію", розуміючи під цим поширення на болгарське суспільство "духовної і політичної розбещеності Візантії".

Особливу увагу Ботева привернули постаті слов'янських першовчителів св. Кирила і Мефодія, культурно-просвітницькій місії яких він дав високу оцінку.

Ботева цікавило і таке специфічне явище в історії Болгарії як богумільство, особливо періоду візантійського панування. При цьому він цілком справедливо відзначав, що помимо соціально-релігійного змісту на даному етапі богумільський рух мав ще й визвольний характер.

Помітне місце у творчій спадщині Ботева посідає характеристика османської деспотичної системи і висвітлення становища болгарського народу під турецьким ярмом. На підставі власних спостережень, а також відповідних матеріалів він детально описує систему оподаткування і зловживань чиновників, відзначає національне безправ'я та культурно-релігійну дискримінацію болгар.

Найбільш ґрунтовно Ботев висвітлює епоху національного відродження, суть якого вбачає у поступовому усвідомленні болгарами своїх національних інтересів. Провісниками болгарського відродження він вважає Паїсія Хілендарського і Софронія Врачанського, що "проповідували народні принципи". Духовне пробудження болгарського народу, за Ботевим, проявилось у створенні національної світської школи та читалень як культурно-просвітницьких «середків», у зародженні болгарської періодики, національно-церковному русі.

Як активний учасник визвольних змагань, Ботев цікавиться історією національно-визвольної боротьби свого народу. Він, зокрема, дає високу оцінку гайдуцтву як формі опору османським гнобителям; висуває власну періодизацію національно-визвольного руху 60-70-х років XIX ст. Ботев, як і сучасні історики, першим етапом вважав 1862-1868 рр., тобто час переходу від розрізнених локальних повстань і заворушень до організованої збройної боротьби і пов'язував його з ідеями та діяльністю Г.Раковського. Другий етап датується ним 1868-1875 роками, тобто часом виникнення внутрішньої революційної організації і до Старозагорського повстання. Виділення цих двох етапів болгарського національно-визвольного руху є науково виправданим і збігається з сучасною періодизацією. Однак Ботев називав ще й третій етап, початком якого вважав повстання в Боснії та Герцеговині /1875 р./, що спричинилося до піднесення національно-визвольних рухів на Балканах, в тому числі й в Болгарії. Але це, звичайно, не новий етап, а радше кульмінаційний момент другого етапу боротьби.

Займаючи позиції на крайньому лівому фланзі визвольного руху, Ботев критично характеризував політичні напрями: консервативно-помірковану "Добродійну дружину" та ВПЦ з його ілюзорними сподіваннями на перетворення Османської імперії в дуалістичну Турецько-Болгарську державу. Ботев оцінював Старозагорське повстання як передчасне і належно не підготовлене. З великим ентузіазмом він зустрів Квітнєве повстання, на перемогу якого сподівався.

Другий параграф розкриває погляди болгарського мислителя на деякі питання загальної історії. Будучи людиною широкого кругозору і непересічних здібностей, Ботев як історик не обмежувався лише болгарською проблематикою. В міру можливостей він знайомив болгарського читача з життям інших народів та міжнародною ситуацією, передусім на Балканах.

У своїх публіцистичних працях Ботев торкався багатьох подій світового розвитку, географія і хронологія яких дуже різноманітна. Але немає сумніву, що головною причиною цих зацікавлень був пошук фактів та аргументів для підсилення Ботевим власних суспільно-політичних поглядів. Тому його особливо цікавили проблеми нової історії. Зокрема, він досить детально розкриває події іспанської революції /1868-1874 рр./, що супроводжувалась різкими соціальними потрясіннями. Якщо консервативна європейська і болгарська преса з неприхованим задоволенням константувала падіння республіки і реставрацію монархії в Іспанії /1874 р./, то Ботев оцінив цю подію як одну з трагічних сторінок в історії іспанського народу. У короткому огляді іспанських подій /від моменту зречення престолу королевою Ізабелю II у 1868 р./ він наголошував на важливості завойовань іспанською демократією основних політичних свобод, негативно оцінюючи з цієї точки зору "кантональну революцію" анархістів-бакуністів.

Болгарський публіцист звертався також до найважливіших подій історії Франції. Він давав високу оцінку революції XVIII ст., з по-

зицій французької демократії висвітлював події часів Другої республіки, Другої імперії та початкового періоду Третьої республіки, яка рішуче протиставлялась монархічним домаганням легітимістів і бонапартистським інтригам.

Певну увагу Ботев приділяв і деяким подіям внутрішньої та зовнішньої політики Німеччини. Зокрема, він критично ставився до воєнних планів Бісмарка. Симпатизуючи демократичним ідейним течіям в європейському політичному житті, які могли б протистояти хвилі реакції, клерикалізму і милітаризму, Ботев далекоглядно передбачив, що суперечності між великими державами неминуче викличуть глобальний міжєвропейський конфлікт, тобто світову війну.

Предмет постійної уваги Ботева - доля польського народу, його визвольні змагання. Він гостро засуджував політику національного поневолення Польщі з боку Росії, Німеччини та Австрії, відзначав патріотичні пориви і самопожертву польських революціонерів, а також їх безкорисливу участь у визвольних рухах інших країн.

Ботев торкався також і деяких питань, пов'язаних з розвитком робітничого і соціалістичного руху в країнах Європи та Америки, причому якого вбачав у важкому становищі робітників, з величезним пиететом говорив про Паризьку комуни.

Особливу увагу Ботев приділяв історії балканських країн та їх ставленню до визвольного руху в Болгарії. Він критично оцінював політику правлячих кіл Сербії, Румунії і Греції, характеризуючи її як егоїстичну та антинародну. Офіційним колам цих країн Ботев протиставляв позицію демократичних сил Сербії, очолюваних С.Марковичем і грецької опозиційної республіканської партії, що прихильно ставились до болгарської справи.

Помітне місце у ботевській публіцистиці посідали питання історії Туреччини. Ботев відзначав, що внаслідок внутрішніх суперечностей, зумовлених розкладом спахійської системи, Туреччина неухильно наближається до своєї загибелі. Реформи, які декларує Порта, не вті-

люб'ється у життя, оскільки турецька бюрократія у них не зацікавлена. А сама імперія тримається лише на підтримці західних держав, що зацікавлені у збереженні *status quo* на Балканах.

Ботев цікавився також історією Росії, зовнішньополітичні інтереси якої, не будучи тотожними, об'єктивно співпадали із завданнями визвольної боротьби болгар. Проте ставлення Ботева до цієї держави було неоднозначним. Він чітко розмежовує Росію Герцена і Чернишевського та Росію Олександра П і Каткова, явно переоцінюючи при цьому значення російсько-болгарських революційних зв'язків у справі національного визволення Болгарії. Характеризуючи зовнішню політику Росії, Ботев чи не найбільше уваги приділяв її балканському аспекту. У полі зору болгарського патріота знаходилося східне питання, особливо в середині 70-х років XIX ст., коли піднесення національно-визвольної боротьби південно-слов'янських народів призвело до нового загострення міжнародних відносин на Балканах і сприяло виникненню Східної кризи. Ботев з гіркотою відзначав, що жодна з західноєвропейських держав не бажає поступитися своїми політичними та економічними інтересами в цьому регіоні і всім їм є байдужою важка доля південно-слов'янських народів. Тому, на його думку, східне питання повинні вирішувати самі народи Балканського півострова.

У "В и с н о в к а х" відзначається, що видатний поет і публіцист доби національного відродження Хр. Ботев належав до плеяди керівних діячів болгарського визвольного руху 70-х років XIX ст. Водночас він був глибоким мислителем, який намагався прилучити болгарську інтелігенцію до європейської думки. Створюючи власну концепцію політичного розвитку Болгарії, Ботев приділяв велику увагу питанням вітчизняної та загальної історії, до яких підходив переважно з позицій романтизму. Тим самим він сприяв розвитку поступової історичної думки Болгарії доби національного відродження.

Основні положення дисертації викладені в публікаціях:

1. Христо Ботев про балканську політику Росії //Проблеми слов"янознавства.- Львів, 1990.- Вип.42. - С.100-101.
2. Христо Ботев про культурно-просвітницьку місію святих Кирила і Мефодія //Проблеми слов"янознавства. - Львів, 1993.- Вип.45.- С.146-148.
3. Любен Каравелов і Христо Ботев про балканську федерацію //Проблеми слов"янознавства. - Львів, 1994.- Вип.46. - С.101-105.
4. Христо Ботев про болгарсько-візантійські відносини //Проблеми слов"янознавства. - Львів, 1995. - Вип.47. - С.100-103.

Annotation

Halun N.H. The Socio-Political and Historical Views of Khristo Botev

A thesis for the academic degree of Candidate of Historical Science in speciality 07. 00. 02. — World History. Lviv State University named after I. Franko, Lviv. 1996.

The manuscript of the thesis is presented. In it the autor tackles Khr. Botev's socio-political views and historiosophy as well as his vision and evaluations of major problems of the Bulgarian and world history laying particular emphasis on the internation relations in the Balkans.

Аннотация

Галун Н.Г. Общественно-политические и исторические взгляды Христо Ботева

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02. — всемирная история. Львовский государственный университет им. И.Франка, Львов, 1996.

Защищается рукопись. В диссертации исследуются общественно-политические взгляды и историософия Хр.Ботева, анализируются его видение и оценки важнейших проблем болгарской и всемирной истории и, в частности, международных отношений на Балканах.

Ключові слова: Христо Ботев, суспільно-політична думка, національно-визвольний рух, історіографія, історія Болгарії, всесвітня історія.

Підписано до друку 11.07.96. Формат 60x84/16.
Папір друк. № 1 . Друк офсет. Умовн. друк. арк. 1,8.
Обл.-вид. арк. 1,8. Умовн. фарб. відб. 2. Тираж 100. Зам. 164.

Машинно-офсетна лабораторія Львівського держуніверситету
ім. І. Франка. 290602, Львів, вул. Університетська, 1.

438914

AB 35.400